

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У ЧАСИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

При дослідженні етногенетичної тематики особливої актуальності набуває вивчення перших зафіксованих вітчизняними письмовими джерелами проявів етнічної самосвідомості українців (Русі), виявлення відображення в джерелах процесу розвитку цієї самосвідомості, її природи та системи трансформації в самосвідомість національну – усвідомлення людьми не тільки власне етнічних цінностей, але й цінностей держави, державних символів, атрибутів, інституцій.

Розуміння усіх цих аспектів етнічності становить підґрунтя теорії етносу, трактування природи, часу та закономірностей розвитку етнічної самосвідомості українців, що залишаються до цього часу найбільш дискусійними і суперечливими. Отже, дослідницька робота підійшла до межі, коли аналіз фактичного матеріалу при вивченні процесу формування та розвитку етнічної самосвідомості українців набуває особливого теоретичного значення.

Поняття “самосвідомість” визначається філософами як усвідомлення та оцінка людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів¹.

Етнічна самосвідомість особистості визначається перш за все як усвідомлення людиною своєї приналежності до певної етнічної спільності². Етнічна самоідентифікація (ethnic self-identification), тобто здатність прикріпити до себе етнічне ім'я, становить, на думку етнологів, сутність етнічної самосвідомості³. Поява самоназви (ендоетноніму) засвідчує існування сформованої етнічної самосвідомості, а існування останньої дає змогу констатувати факт існування нової етнічної спільності⁴, формування якої відбувалося в попередній період.

До змісту самосвідомості етнічної спільності, крім самоідентифікації, відносять уявлення про спільність походження членів етносу (спочатку це легенда про походження від одного предка, згодом – походження з “єдиного кореня” і спільність історичної долі всього народу); про місце спільного проживання (етнічну територію – “рідну землю”); про характерні особливості “свого” етносу (риси культури: мову, звичаї, релігію тощо), мету та досягнення його як цілого (автостереотипи); про реальну або уявну антропологічну однотипність, про спільність психічного складу та особливі риси характеру представників одного етносу.

В українській історіографії прийнято розрізняти етнічну та національну самосвідомість⁵. Остання тісно пов'язана з формуванням національних інтересів, розвиток яких обумовлює появу “національної ідеї”, довкола якої консолідується етнос.

Уявлення про спільність походження кожного окремого етносу були чітко сформовані у X–XII ст. Загальнослов'янська спільність походить від “коліна Афетова”. Надалі всі слов'яни, розійшовшись по Європі, розділились на тих, що розселились по Дунаю і тих, що спочатку прийшли на Дніпро, а згодом розселились далі. І кожне плем'я “з родом своїм” почали жити “кожно на своїх місцях”.

Широка ретроспектива розселення слов'ян по Європі, що розгортається в “Повісті...” відкриває для нас світ етнічної ієрархії в уявленнях літописця. Декілька “літописних племен” (“Вятко сїде своимь родомъ”) складають більше об'єднання, яке відповідає загальнослов'янській єдності. До останньої належать поляни, деревляни, дреговичі, чехи, угорці, хорвати, морави та ін.

Термінологія письмових джерел, що вживається для позначення етнічних спільностей, на той час не набула визначеності. Як синоніми вживались слова “плем'я”⁶, “род” (позначав етнічні спільності, які вже давно перейшли рамки кровно-родинних зв'язків: “мы от рода Рускаго”⁷ казали послі Олега в Цареградї; про радимичів літописець вважав за необхідне повідомити, що “... быша же Родимичи от рода Ляховъ и пришедше ту ся вселиша и платяты дань в Руси...”⁸), “язык” (“І се суть инии языци иже дань дають Руси”⁹). В такому значенні термін “язык” використовується і в XV–XVI століттях¹⁰. Також зустрічаються стійкі словосполучення типу “синове Измаилеви”¹¹, “родомъ Оугринь”¹², “родом сирианин”¹³, “родомъ Грѣцинь”¹⁴, що позначають етнічне походження однієї людини чи групи людей. Слова “синове” та “родом” показують, що етнічна спільність уявлялась тоді як давня спорідненість всіх членів етносу. В XI ст. теж читаємо: “бѣше бо отрокъ съ родомъ Оугринь”. Термін “род” наповнювався найширшим змістом. Найбільш узагальнююче його значення – це еквівалент роду людського взагалі. Сумцовим зафіксована апокрифічна розповідь про рахман, де говориться, що вони від “рода

человеческого”¹⁵.

Окреме плем'я відрізнялось від інших своїм походженням, мовою (“языкъ свои”)¹⁶, звичаями, законами, усними переказами та легендами: “имѣхуть бо обычая своя и законы отцы своихъ и предания кожно своя народовъ”¹⁷.

Звичаї народу вважались одною з основних його ознак. Автор літопису докладно розповів про “обычая” в'ятичів та кривичів¹⁸, половців, що дотримуються “обычая отцы свои”¹⁹. Для чужинця-мандрівника вони виступають першою після мови особливістю місцевого населення. Описуючи подорож апостола Андрія по Дніпру, літописець зазначає: “и приде въ Словѣны идеже нынѣ Новгород и видѣвъ люди ту суцая какъ ихъ обычаи и како ся мыють и хволются и оудивися имъ...”²⁰

Релігія також вважається однією з ознак етнічної спільності, в силу того, що вона суттєво впливає на звичаї народу: “Армѣнинъ родом и вѣрою”²¹. Особливо яскраво це проявилось на українських теренах наприкінці XVI – на початку XVII ст. Оскільки “Повість...” була написана православним монахом, він засуджував язичницькі звичаї сусідніх племен. “Радимичи и Вятичи и Съверо один обычай имяху. Живяху в лѣсѣ яко же всякыи звѣри ядуще все нечисто и срамословѣи в нихъ предъ отцы и пред снохами. и бѣраци не бываху в нихъ. но игрища межю селы и схожахуся на игрища на плясанья и на вся бѣсовскыя песни. и ту оумыкаху жены собѣ с неюже кто свѣщевашеся. имяху тѣ же по двѣ и по три жены и аще кто оумряше творяху трызну надъ нимъ и то есмь творяху кладку велику. и въ ложать на кладку мертвѣца. и сѣжигаху. и по семъ сѣбравше кости вложаху въвъ ссудь малъ и поставляху на стлпѣ. на путехъ. ижн творять Вятичи и инѣ. си же обычаи творяху и Кривичи и прочие погании. не вѣдуще закона Божия. но творяху себе законъ. Глаголетъ Георгии в лѣтописѣх. ибо комуждо языку овѣмъ законъ исписанъ естъ другимъ же обычая. зане незаконнымъ отчѣствомъ мнится”²², – пише автор “Повісті...”.

Важливим в понятійно-термінологічному апараті був також термін “земля”. Його значення пройшло певну трансформацію. З початку літописання він вживається в основному для позначення племінної території, згодом стає синонімом терміна “волость”, в значенні адміністративно-територіальної одиниці. Наприклад в актових матеріалах XV–XVI ст. досить вживані словосполучення “Сѣверская земля”²³, “земля Волынская”²⁴, “земля Киевская”²⁵.

В Іпатіївському зводі (1158 р.) є згадка про “Дерѣвскую волость”, яка називається поряд з Луцькою та Небольською волостями, котрі Ярополк передав Печерському монастирю²⁶. Як можна зрозуміти з тексту, в даному разі ця назва вживається вже в якості топоніма відетнонімічного походження. Саме тоді – у XII–XIII ст. – загалом закінчилось формування “земель”, в основному на теренах колишніх етноплемінних утворень. Прямої залежності тут не було (оскільки на племінних територіях сіверян, наприклад, утворились землі Переяславська і Чернігівська, в той час як Київська земля охоплювала полянські і древлянські території), але історики так чи інакше пов'язують формування земель з колишнім племінним самоуправлінням²⁷. Офіційно землі підпорядковувались київським князям, хоча в період роздробленості це підпорядкування ставало дедалі відносним.

Існує, на наш погляд, декілька показових моментів, що можуть стати відправною точкою для дослідження етнічної самоідентифікації на протоукраїнських землях в давньоруську епоху.

По-перше, зникнення зі сторінок літописів назв одних “літописних племен” і побутування до XII ст. інших.

Назва “уличі” згадується джерелами два рази: наприкінці IX ст. та на початку X ст. Це етноплемінне утворення південного Подніпров'я, як і інші, було під владою київських князів і входило до складу Київської Русі. В першій половині X ст. уличі переселяються спочатку північніше по Дніпру, а згодом на Побужжя: “Въ лѣто 6422 (914 р.) ...И бѣша сѣдѣще Уличи по Днѣпру внизъ, и по семъ придоша межю воинъ на Днѣстръ, и сѣдоша тамо”²⁸.

Інші згадані етноніми – “поляни”, “древляни”, “хорвати”, “тіверці” вживались літописцем до середини X ст.

До речі, загальноприйнята етимологія походження деяких етнонімів ранньосередньовічного періоду, наприклад – полян (від поля; “жителі полів”) і древлян (від дерева; “зане сѣдоша в лѣсѣхъ”) або дреговичів (від “дрегва” – болото), вказує не тільки на географічне середовище

проживання цих етнічних утворень, а й опосередковано відображає їх господарсько-культурні особливості. Це пояснює стійкість функціонування подібних до них назв у наступні періоди етнічної історії українців. Так, чернігівці називали наприкінці ХІХ ст. полтавців “польовиками” або “степовиками”, а останні, в свою чергу, називали населення північніше Києва “поліщуками”. Свої “поляни” є й на Галичині, де вони протиставляються жителям гір – “горянам”.

Етноплемінне утворення – “сіверяне” – зберегли свою назву до половини ХІ ст., при тому що Сіверське Подніпров'я опинилось під впливом Києва ще в ІХ ст., відразу після звільнення від влади Хозарського каганату²⁹. Власна крайова самоназва (севрюки, сіверії) та крайнонім (Сіверщина, Сіверщизна) зберігаються до ХVІІ ст.

На території майбутньої Волині літописець зафіксував три назви: дуліби, бужани, волиняни. В одному випадку: “Словѣнескъ языкъ в Русы. Полане Деревлане. Новѣгородьци. Полочане. Дьръговичи. Съверо. Бежане. за сѣдаты по Бугу, послѣже... Волынѣне”. В іншому: “...Дулѣби... по Бугу. Гдѣ ннѣ Волынѣне...” Наявні дані не дають можливості остаточно з'ясувати, чи співіснували ці етнічні об'єднання в один і той самий час, і назва “волиняни” поступово розповсюдилась на дулібів та бужан, чи дуліби є іншою назвою волинян (якщо приймати етимологію “дуліба” – це “Волинь” німецькою), або щось інше. Зрештою вже у другій половині ХІ ст. згадується крайнонім “Волинь”, а термін “волиняни” та його похідні згодом стають самоназвою населення краю.

Друга група етнонімів вживається на два століття довше.

Етнонім “в'ятичі” востаннє згадано в Іпатіївському зводі в кінці ХІІ ст. (1196 р.).

В Києво-Печерському Патерику збереглась звістка про свяченомученика Кукшу, “его же вси свѣдають, како бѣсы прогна и вятичи крѣсти”³⁰. Очевидно, що працюючи в ХІ ст. над Патериком, автор цього переказу добре знав, хто такі в'ятичі.

Дані письмових джерел підтверджують археологи, які датують кургани в'ятичів з характерними семи і п'ятилопасними скроневими кільцями ХІ–ХІІІ ст. Найраніші з поховань датуються кінцем ХІ – рубежем ХІ–ХІІ ст. В'ятицькі скроневі кільця “семилопасні розвинені (і похідні від них трьохлопасні), найбільших розмірів, є найпізнішими серед лопасних... і, безперечно, відносяться до ХІІІ ст.”³¹

Київський літописець називає населення Новгородського князівства “Словени” до ХІ ст., а новгородський, інформуючи про прибуття нового митрополита з Києва, констатує: “Постави Ярославъ Лариона митрополитомъ Русина”(1054 р.) (Це ж повідомлення в Лаврентіївському зводі датоване 1047 роком).

Про повернення Святослава Ольговича до Києва Іпатіївський літопис сповіщає: “Святославу из Новгорода идущу в Роусь к брату...”³² Чисельні повідомлення Новгородського літопису демонструють, що ільменські словени і самі відрізняли себе від русинів³³.

Не менш красномовно літопис розповідає про кривичів. Під 1128 р. міститься розповідь про конфлікт Мстислава (сина Володимира Мономаха), який став київським князем у 1125 р., з полоцькими князями: “посла Мстислав с братьею своею многы Кривичи четырма путеми Вячеслава ис Турова, Вячеслава Ярославича из Клечьска повеле ити со своею братию к Борису”³⁴. Окрім кривичів, були послані князівські полки з Русі. Оповідаючи про похід на Андрія Суздальського, літописець каже, що Володимир пішов “на Радимичи къ Андрѣви Суздалю”³⁵.

По-друге – різниця в етнонімії Південного і Північного літописання Русі. В Іпатіївському літописі, приклади з якого ми розглянули, досить часто можна зустріти назви північних та північно-східних “племен”, а відносно протоукраїнських земель вживаються (поряд з єдиним етнонімом “русь”) топоніми або крайноніми. Наприклад, з ХІ ст. відома назва “Волинь”³⁶ та відповідна їй назва населення краю – “волиняни”, а в ХІІІ ст. з'являється назва “Поділля”³⁷. Саме в цей час в ХІІ–ХІІІ ст. сформувались Волинська та Галицька землі³⁸.

Новгородський перший літопис згадує північні літописні племена – в'ятичів, радимичів, словен та ін. – лише в першій своїй частині, де подається скорочена редакція “Повісті временних літ”. Далі на його сторінках фігурують етноніми чужоземців та найближчих сусідів – варяги, чудь, меря, корела, русь тощо; в той час як відносно північних земель вживаються топоніми і крайноніми (і відповідні назви населення: “новгородци”, “вятчане”, “устюжане”, “суздальцы”)³⁹.

На початку XIII ст. суздальці не вважали себе “Руссю”. Літописець Переяславля Суздальського не тільки розділяє Переяслав руський і Переяслав-Суздальський, а й Русь з Північно-Східними землями⁴⁰. Патріарший (Никонівський) літопис також згадує, що “поставлень бысть Павелъ на епископство въ Переяславъ Русскій”⁴¹. Згадується місто і в XIII ст.: “Того жь лѣта Батый нача посылати рать на грады Русскія; посланіи же Батыеви придоша и взяша градъ Переяславъ Русскій, ижъ въ Кіевѣ”⁴².

По-третє, збереження протягом літописного періоду розподілу земель на “верхні” та “нижні”. Починаючи з X ст., коли у 977 р. князь Володимир збирав “верхні воє” для боротьби проти печенігів, проявляється тенденція до розмежування Південних і Північних земель. А в XII ст. поняття “Верхні землі” включає в себе не тільки Новгород. Так само і руські землі – це не тільки Середня Наддніпрянина, а й уся Південно-Західна Русь: “...Изяславъ да дары Ростиславоу от Роуских и иных земель и от всих Царських земель, а Ростилавъ да дары Изяславоу что от верхнихъ земель и от Варягъ”.

Цікаве спостереження зроблене Л. В. Алексєєвим щодо розповсюдження топонімів “межа” та “рубєж” та похідних від них. Здебільшого розташовані вони на кордонах “земель” – Полоцької, Смоленської: “межі” обмальовують смоленські кордони з півдня і сходу; правда, тут до нашого часу збереглись лише п’ять назв. Важливо, що вони точно відповідають всім лініям смоленського кордону, в тому числі і”⁴³ з Південно-Західною Руссю.

Якщо розглядати семантику використання слова “Русь” для позначення території, то поряд з її найвищим значенням (Київська земля або трикутник між Києвом, Черніговом та Переяславом) та найширшим її значенням (територія Київської Русі, а згодом – сукупна назва земель, якими правили нащадки Володимира) цей термін використовувався для позначення протоукраїнських земель. Серед послідовників теорії давньоруської народності тільки Б. О. Рибаків визнав, провівши глибоке дослідження літописних текстів, що Руссю називають також і Південно-Західну Русь. Хоч і зазначає, що на його погляд це не відповідало політичним та культурним реаліям цього періоду.

В якості політоніма частіше вживається в словосполученні “Руськая земля”, “Вся Руськая земля”⁴⁴, що повинно було позначати “вотчини” (землі, що знаходяться у володінні) руських князів. Поряд з цими термінами часто можна зустріти словосполучення “народ Руския земли”, “все люди Руской земли”, “Рустии людѣ”⁴⁵. Вони позначають все населення, що було під владою руських князів, незалежно від його етнічної приналежності. “Вся земля Роуская”⁴⁶ – це політонім для позначення всіх земель, що підлягають верховній владі Київських князів. Переважно такі звороти використовувались в юридичних документах: князівських уставах (“Устав князя Володимира про десятини, суди і людей церковних” (що зберігся в більшості списків XIV–XV ст.), архетип якого відносять до XII ст.; “Устав князя Ярослава про церковні суди” (редакції XIII–XIV ст.), що є кодексом сімейного і шлюбного права, що склався в XI–XII ст.; “Устав галицького князя Льва Володимировича” (датований 1301 роком) та ін.

Отже, протягом існування Київської держави назва “Русь” поступово поширюється на Південно-Західні її землі, що відбиває консолідаційні процеси серед різноетнічного населення цих територій. Те, що племінні назви вживались в південно-руських літописних зводах стосовно Північно-Західних та Північно-Східних територій Русі майже до середини XII ст., свідчить про розбіжність між державною свідомістю і етнічною самосвідомістю, що виявляється навіть серед еліти, до якої властиво належали і літописці. Наявність цієї різниці пояснює той факт, що в літописних джерелах назва “Русь” вживається в декількох значеннях.

Показово, що Руська Правда (1016 р.) проголошує рівну відповідальність за скоєний злочин “...аще будеть роусинь, ...либо словенинь...” Згадуються там і інші народи – варяги, колбяги. “Уставна грамота новгородського князя Святослава Ольговича” церкві святої Софії в Новгороді (датована 1136–1137 рр.) також розділяє Новгород і Русь: “Оуставъ бывъшии преже насъ въ Руси от прагдѣ и от дѣдѣ нашихъ, имати пискупомъ десятиноу от даниі и от вирь, и продажъ, что входить въ княжѣ дворѣ всего... А здѣ, в Новгородѣ, что есть десятина...”⁴⁷

Бідність саме етновизначальної інформації у джерельній базі давньоруського періоду кожного окремо взятого напрямку: чи то дослідження матеріальної культури (житла, одягу, ремесел тощо) або духовної культури (світогляду, обрядовості), наразі вимагає використання кожної її крихти.

Вирішити проблему етногенезу українців можливо лише за умов залучення всіх можливих видів джерел: археологічних, лінгвістичних та ін., включаючи дані писемності.

- 1 Спиркин А. Г., Ярошевский М. Г. Самосознание /Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 566.
- 2 Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и её место в теории этноса // Советская этнография. – М., 1974. – N 4. – С. 79.
- 3 Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // Советская этнография. – 1967, N 4. – С. 99.; Richard D. Alba Ethnic Identity: The Transformation of White America. – New Haven: Yale Univ. Press, 1990. – P. 37–38.
- 4 Васильев В. И. Теоретические и источниковедческие проблемы изучения этнической истории (на материалах народов Севера СССР) // Советская этнография. – М., 1990. – N 6. – С. 33–34.
- 5 Жмир В. Національна свідомість та державність // Вісник Академії наук України. – К., 1993. – N 10. – С. 63; Пономарьов А. П. Українська етнографія. – К., 1993. – С. 72, 76–77.
- 6 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 5.
- 7 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 23 (912 p.).
- 8 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 71.
- 9 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 8.
- 10 Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи. – СПб., 1845. – Т. 1. – N 24 (1415 p.).
- 11 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 224.
- 12 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 120; Києво-Печерський патерик. – К., 1989. – С. 142.
- 13 Києво-Печерський патерик. – К., 1989. – С. 114.
- 14 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 523 (1165 p.).
- 15 Сумцов Н. Ф. Очерки истории апокрифических сказаний. – К., 1888. – С. 137.
- 16 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 23 (912 p.).
- 17 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 10.
- 18 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 10.
- 19 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 11–12.
- 20 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 7.
- 21 Києво-Печерський патерик. – К., 1989. – С. 129.
- 22 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 10
- 23 Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 1.
- 24 Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 24.
- 25 Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 58.
- 26 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 492 (1158 p.).
- 27 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 156; Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX – середины XII в. – Вопросы истории. 1962. – N 2. – С. 50.; Ловмянський Т. Происхождение славянских государств. – ВИ. – 1977. – N12. – С. 185–186; Горский А. А. Русь в конце X – начале XII века: территориально-политическая структура (“земли” и “волости”) – Отечественная история. – М., 1992. – N 4. – С. 158.
- 28 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 106 (988 p.).
- 29 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 416

- 30 Києво-Печерський Патерик. – К., 1991. – С. 110–111.
- 31 Равдина Т. В. Типология и хронология лопастных височных колец // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 137–138.
- 32 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 308–309 (1140 р.)
- 33 Новгородская первая летопись. – М., 1950. – С. 22, 23, 24.
- 34 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 292 (1128 р.)
- 35 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 537. (1169 р.)
- 36 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 130 (1118 р.), 190 (1077 р.)
- 37 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 404 (1150 р.)
- 38 Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 74, 80.
- 39 Новгородская первая летопись. – М., 1950. – С. 32, 33 і т. д.
- 40 ПСРЛ. – М., 1989. – Т. 38. – С. 164, 165 (1212–1214 рр.)
- 41 Патриарший (Никонівський) літопис // ПСРЛ. – СПб., 1885. – Т. 10. – С. 31 (1198 р.).
- 42 Патриарший (Никонівський) літопис // ПСРЛ. – СПб., 1885. – Т. 10. – С. 114 (1239 р.).
- 43 Алексеев Л. В. О распространении топонимов “межа” и “рубеж” в Восточной Европе // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 246.
- 44 Саме в такому значенні це словосполучення вживається в таких історичних пам’ятках: “Слово про закон та благодать” митрополита Іларіона, житіє Бориса і Гліба, “Слово про загибель Руськое землі” // Древнерусские повести. – Пермь, 1991 та в давньоруських князівських уставах: “Устав князя Володимира про десятини, суди і людей церковних”, “Устав князя Ярослава про церковні суди” та ін. // Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М., 1976.
- 45 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 36. (945 р.); 117 (1015 р.).
- 46 ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 541 (1170 р.); Києво-Печерський патерик. – К., 1989. – С. 90.
- 47 Уставная грамота новгородского князя Святослава Ольговича // Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М., 1976. – С. 147–148.